

Albin Škrinjar

SVETA POKORNIČKA VREMENA I ZNAČENJE POKORE

Sveta vremena pokore

Dani posvećeni pokori bili su već davno u običaju kod raznih naroda. I izabrani je narod imao u SZ svoj *Dan pomirenja* = *Jom kippurim*, jedini Zakonom propisani dan posta, dan obredne pokore, dan žrtava za grijeh. Do tih žrtava Izraelci su mnogo držali dok je postojao hram, a i sada na taj dan oni rado dolaze u svoje sinagoge premda obredne žrtve nisu više moguće. U Mišni, najstarijem dijelu Talmuda, dan pomirenja zove se jednostavno aramejski *Joma* = *Dan*, dakle dan par excellence. Filon Al. nazvao ga je najvećim blagdanom.¹ To je znak da duše čeznu za pomirenjem s Bogom, za duševnim mirom. »Objavi mi radost i veselje, nek se obraduju kosti satrvene« (Ps 51,10). Svih prvih deset dana civilne godine Židovima su bili kao dani pokore. (1.—10. mjeseca Tišni). Na Novu godinu Bog sudac otvara knjigu života, zatvara je desetog dana, a to je baš Dan pomirenja.²

Osim toga, već je u SZ bio običaj da godišnjica nekoga sudbonosnog dana, npr. razorenja hrama, bude dan posta. Narodni poglavar je, uz ostalo, bio vlastan propisati dan posta, da se ukloni koja opasnost, da se od Boga postigne oprostjenje grijeha ili da kazna Božja ne padne na narod.

Kod nas katolika od davnine su svima nam poznata vremena pokore: došašće, korizma, vigilije nekih svetkovina. Premda je danas pokora u ta vremena veoma ublažena, ipak je nešto ostalo, i mora ostati, da se time očuva i usavrši duh pokore. Osim nas katolika, i evangelici imaju svoje dane pokore i molitve.³

Uza sve to, u naše je vrijeme očita tendencija da se ne govori, ne piše mnogo o danima pokore nego se više raspravlja kako ćemo se obnoviti u pravom duhu pokore, što nužno nije vezano na vremenske jedinice kalendara već na veliku epohu naše ljudske povijesti, povijesti spašenja, koju su navješćivali proroci SZ. Moderni egzegeti vole spominjati

¹ FILON AL., *Spec. II*, § 194.

² *Encycl. iud.* 15 (1978) 1001 sl.

³ K. DIENST, *RGG I* (1957) 1539—1541.

eshatologiju. Eshatologija je nauka o posljednjim vremenima, označuje nam konačni, prepuni dio Božjeg vremena, puninu vremena, kad dođe Mesija, »posljednji dan«, kad se inaugurira njegovo kraljevstvo.

Isus Krist je počeo svoje javno djelovanje ovim pozivom: »Obratite se! Tà, približilo se kraljevstvo nebesko« (Mt 4,17). Tako piše Matej: nebesko. Kraljevstvo nebesko isto je što i kraljevstvo Božje. Neki bi se naime Židovi iz pukog strahopočitanja pred Bogom ustručavali izustiti riječ Bog, pa bi mjesto *Bog* kadšto rekli *nebo* (usp. 1 Mak 3,19.50 itd.). Tako je *nebesko* moglo značiti isto što i *Božje*. U Isusovu pozivu riječi »približilo se kraljevstvo nebesko« znače da je blizu, da je već tu nova era, era eminentna, definitivna. Time Isus radikalizira ideju o neophodnosti pokore. Približavanje Božje, eshatološko, mesijansko, od nas zahtijeva da se pokorom udaljimo od grešnih momenata, grešnih dana, te da se približimo punini vremena i dođemo do Krista Spasitelja.

R. Bultmann je svojim tumačenjem Isusovih riječi učinio dvostruku pogrešku. Mislilo je naime da Isus, proričući blizinu kraljevstva Božjega, proriče svršetak svijeta; a nakon te silne Božje intervencije da će nastupiti vrijeme obnove, u kojoj će presudnu ulogu igrati »Sin čovječji«, različit od Isusa. Bultmann smatra da za protivno tumačenje, ono naše tradicionalno koje on pobija, nema nijedne Isusove riječi.⁴ Ja mislim da je Marcion, premda heretik, bolje pogodio Isusovu misao tvrdeći da je sam Isus kraljevstvo Božje; bolje ju je pogodio i Origen koji je, poslije Marciona, Isusa nazvao *autobasiléia*.⁵ No, time prelazimo na drugo pitanje, na pitanje pokore koju je Isus tražio svojim pozivom.

Duboko unutarinja, univerzalna, definitivna pokora

Starozavjetni su proroci za pojam pokore upotrebljavali glagol *šûb*. *Šûb* znači vratiti se; a kad se radi o pokori, *vratiti se* znači *obratiti se* Bogu, odvratiti se od grijeha kojim se vrijeđa Boga. Nijemci za pokoru u tom smislu rado upotrebljavaju imenicu *Umkehr* = *obraćenje*. Oni ne vole riječ *Busse* = *pokora*, kojom se izražavaju više vanjska djela pokore. Ipak u znanstvenim diskusijama teško izbjegavaju staru, sveobuhvatnu riječ *pokora*.⁶ Tako sam i ja bio primoran nenijetko upotrijebiti riječ *pokora* Hebrejski jezik, osim glagola *šûb*, od istog korijena ima i imenicu *tešuba* (aram. *tešubta*) = *obraćenje*, koja u vrijeme starih rabina, pače i u Isusovo vrijeme, ima vjersko značenje. Sva je prilika da je Ivan Krstitelj u svojem pozivu (Mt 3,2), a također i Isus u svojem (Mt 4,17), za naše »obratite se« upotrijebio *tešuba* = »činite obraćenje«.⁷

⁴ R. BULTMANN, *Theol. des NT*, Tübingen 1977, 22 sl.

⁵ Usp. *ThWbNT* I, 591.

⁶ Usp. članke o *Busse* u kat. *LTK* II i u prot. *BGG* I.

⁷ STRACK-B.I, 162–172.

To je bila misao i način izražavanja starih proroka, pa i najvećeg proroka Ivana Krstitelja, a i ideja samog Isusa. Isus je kategoričniji od prorokâ i Ivana. Obraćanje je temeljni uvjet da k nama dođe kraljevstvo Božje. Poziv da se obratimo Isusov je progmatički poziv. Njime je Isus počeo svoje mesijansko djelovanje. On taj svoj poziv upućuje svima, ne samo grešnicima nego i pravednicima, čak i poganima, ako ne odmah izničito, jest sigurno uključeno. Isus poziva svakog čovjeka, i čitava čovjeka, da posvema promijeni svoje mišljenje, da bezuvjetno usmjeri svoju misao i svoju volju prema Bogu a protiv grijeha, i to ne samo protiv jednoga ili drugoga nego protiv svakoga, protiv carstva grijeha, protiv svakog satanizma, svih dubina sotoninih, da se svi obrate od tame k svjetlosti, od vlasti sotonine k Bogu (Dj 16,18).

Kakvo mora biti naše obraćenje, Isus je divno opisao kad je kasnije prozborio apostolima: »Zaista vam kažem, ako se ne obratite i ne postanete kao djeca, ne, nećete unići u kraljevstvo nebesko« (Mt 18,3 sl.). Mnogi možda misle da Isus ovdje od nas traži djetinju nevinost. Ovdje se međutim o tome ne radi. Navedenim riječima Isus od nas traži ponizno i pouzdano držanje djeteta koje je svjesno da od sebe nema ništa i da mu ne preostaje drugo nego da sve očekuje od oca, i to ponizno, pouzdano, svestrano. Tako trebamo i mi postupati kad nam je činiti pokoru, koja prvotno nije čovječje dostignuće već Božji dar. To i Bog zahtijeva, ali tako da se dar i zahtjev kompenziraju, a ne da se samosvojno postavljaju jedno uz drugo. Sam početak pokore, prvi početak pokore, jest primanje od Boga, jest evanđelje i radost, kako kaže J. Behm.⁸ Isto veli i Sv. pismo kad kaže da je *metanoia* (obraćenje) od Duha Svetoga (Dj 11,11 sl.), da se *metanoia* daje (Dj 5,31; 11,18; 2 Tim 2,25).

Pavlova je teologija pokore ista kao i sinoptička, samo je terminologija drukčija. Obraćanje od grijeha prema Bogu, nova orijentacija čitavoga čudorednog života, ostvaruje se prema Pavlu vjerom u Isusa Krista, što je dar Božji (Ef 2,8). Prema poslanici Hebrejima, nema obraćenja bez pomoći Božje (Heb 12,17).⁹ To je već uvidio i poganim Seneka koji je pisao: »Bonus vero vir sine Deo nemo est... in unoquoque virorum bonorum inhabitat Deus.«¹⁰ Na isto nas upućuje i sv. Ivan, samo drugim riječima, jer je kod njega sve kristocentrično. Mi se vjerom posve preobražavamo u Krista, okrećemo se prema Bogu, sasvim, zauvijek. A kaže li Ivan da se odvrćemo od grijeha? I te kako! On to jasno izražava svojim antitezama života i smrti, svjetlosti i tame itd. U njegovim antitezama antagonizam je takav da se ne vidi nešto srednje što bi nas moglo zadržati kod polovičnog obraćenja.

Osim polovičnog obraćenja, moguće je obraćenje koje uopće nije obraćenje, kad se npr. netko zadovolji vanjskim pokorničkim činom bez

⁸ J. BEHM, ThWbNT IV, 998.

⁹ O pokori u NZ usp. J. GIBLET, SDB VII (1973) 673—687; K. RAHNER, Schr. z. Theol. 11, 51—62.

¹⁰ SENEKA, Ep. 41, 2.

unutarnjeg preokreta. Prorok Joel je duhovito dobacio svojim suvremenicima: »Razderite srca, a ne haljine svoje. Vratite se Jahvi, Bogu svome« (2,13). Još su gori vanjski znakovi pokore ako nisu ništa drugo nego tašto licemjerje, što je zorno opisano u Iz 58,5. Još zornije je to prikazao božanski Spasitelj u propovijedi na gori žigošeći farizejsko licemjerje (Mt 6,16-18). Sv. Zlatousti tužio se na one koji su bili isposnici-junaci, ali koje ne smiješ uvrijediti jer će planuti gore od najgorih zvijeri.¹¹ Kako su proroci SZ imali čist pogled da su pokoru tako pronicao i temeljito uočili! U SZ imamo i sedam pokorničkih psalama. I tu se pokora dubokoumno shvaća, ćudoredno i religiozno, naročito u Ps 51, *Smiluj mi se Bože*. Ni žrtve se Bogu ne mile toliko koliko srce raskajano i ponizno (r. 18 sl.). Psalmist je znao da je obraćenje milost Božja: »Čisto srce stvori mi, Bože, i duh postojan obnovi u meni« (r. 12).

Bitno katolički stav prema pokori

Protestant J. Behm prekorava katoličku Crkvu što je, po primjeru starih rabina, odstupila od ispravnog shvaćanja pokore starozavjetnih pronoka, novozavjetnih svetih autora, samoga božanskog Spasitelja, što je od obraćenja skrenula onome što je u pokori vanjsko ističući prejako važnost ljudskih pokorničkih čina a premalo Božju milost (a. c. 1003 sl.).

Čitajući njegov članak, koji mi je inače inspirirao lijepih misli, uvjerio sam se da on ipak raspravlja o pokori na temelju luteranske nauke o vjeri i milosti Božjoj. On izričito govori o postapostolskoj Crkvi, o Crkvi prvih stoljeća, koja je među inim preporučivala strpljivo primanje i ispaštanje naloženih pokora, ali njegov prigovor smjera općenito na katoličku pokorničku praksu.

On, na primjer, iz tzv. Druge Klementove poslanice citira ove riječi: »Kao plaću tražim od vas da od svega srca činite pokoru te sebi pribavite spasenje i život« (19,1). Dakle, mi pokorom sami sebe spasavamo, postajemo zajedničani vječnoga života? Ne tako! Najstariji pisci Pracrkve glede pokore slijedili su nauku starih proroka, rado citirali novozavjetne nadahnute pisce, kao što nas uvjerava sam J. Behm (a. c. 1002—1004). Ali naglašavanje naših čina ne znači da naše obraćenje nije milost Božja. Da je to milost Božja, apostolski oci i njihovi nasljednici su bez sumnje znali i jasno izražavali kad im se za to pružila prilika. Mi smo katolici, bez upadanja u pelagijanizam i semipelagijanizam, uvijek poticali sebe i bližnjega: »Spasi dušu!« Međutim, nas Bog spasava. Ali i mi sami u suradnji s Bogom.

Kod protestanta Karla Bartha primjećujemo, i kad o pokori zbori, utjecaj aktivističke radikalnosti njegove teologije. On veli da samo Bog može stvoriti u čovjeku potpuno obraćenje, ali da ni čovjek ne smije ostati manje aktivan. Samo Bog nas može probuditi iz smrtnoga sna. Prema Barthu, Bog ubija staroga čovjeka tako da novoga čovjeka do-

¹¹ IVAN ZL., *De sac.* III, 13, PG 48, 649.

vede na poprište.¹² Sviđa mi se taj Barthov jaki naglasak na našoj suradnji s Bogom, više nego bojažljivi, nervozni, što više i nije naglasak, nekih teologa, naših suvremenika. Naš katolički teolog K. Rahner precizno definira pokoru ističući da je ona i Božji dar i čovjekovo djelo, a ne samo čovjekov pasivni doživljaj.¹³

K. Rahner ističe kao našu dužnost strah od grijeha koji nam uvijek prijete, borbu protiv grijeha, biblijsko bdjenje, post, milostinju, ozbiljnu dobru volju da se popravimo, reakciju protiv požude, volju za primanje sakramenta pomirenja. On se ne ustručava nabrojiti sve što smo već kao djeca učili od kateheta, ili kasnije kao svećenički kandidati u vrijeme svoje formacije od svojih spirituala i profesora. Da je sve to zaista biblijsko, vidi se iz tekstova koje Rahner navodi: »Tko ustraje do kraja, taj će se spasiti« (Mt 10,22); »Tko, dakle, misli, da stoji, neka pazi da ne padne« (1 Kor 10,12); »Sa strahom i trepetom radite oko svog spasenja« (Fil 2,12) itd. On citira i mnoge važne dekrete Trid. koncila.

Ono što se kod apostolskih crkvenih otaca i njihovih učenika ne dopada modernima »kao zasjenjeno židovskim predodžbama« to nam o. Rahner prikazuje kao solidnu doktrinu spomenutoga crkvenog sabora. Dakle, ne samo kao autentično već i kao neosporivo tradicionalnu crkvenu nauku sve do dana današnjega. Čitajući neke luteranske teologe, dobivamo dojam da je ta nauka bila jako »jüdisch belastet«, »jüdisch überschattet«, preopterećena, zasjenjena predodžbama starih rabina. Kod njih svaki čas susrećemo pridjev »jüdisch«, kao da djelomično karakteriziraju pojam pokore za vrijeme Pracrkve.¹⁴ Takav židovski utjecaj na pisce Pracrkve nije vjerojatan. Bibliji trebamo zahvaliti što je Crkva u ono doba u prvom redu prihvatila pokoru kao dar Božji, prije svega kao osobno obraćenje i pomirenje s Bogom. U drugom redu preporučivala je pokoru i vanjska pokornička djela kao našu zadaću. Svagdašnja praksa i zdrava psihologija naučila je Crkvu da to ne ide bez svega onoga što nam je o. Rahner nabrojio. Nije to »jüdisch«.

Mi također tvrdimo ono što je izjavio M. Luther, naime da je obraćenje »impetus Spiritus Sancti«, »ein Geschehen von Gott her«, Božje događanje prema nama (usp. W. Hermann, a. c. 1534). Mi to ponekad smijemo istaknuti zbog velike važnosti Božjeg djelovanja, a da ne govorimo o pokori. Sam Isus je tako činio kad je u paraboli o izgubljenoj ovci opisivao samo djelovanje dobrog pastira, ili kad je opisivao djelovanje domačice u paraboli o dramu. Što je dram učinio, što je ovca učinila da se vrati svome vlasniku? Na drugim mjestima Isus ipak dosta često spominje pokoru, a da je nije ni zabacio ni osudio. Kako mu

¹² K. BARTHE, *Die kirchliche Dogmatik*, IV, 2, Zürich 1964, osobito 631—660 *Die Erweckung zur Umkehr*, 660—676 *Das Lob der Werke*. Usp. H. Hermann, *RGG I* (1957) 1537.

¹³ K. RAHNER, *LTK II*, 817.

¹⁴ J. BEHM, a. c. 1000—1003, i drugi.

je bio drag isposnik Ivan Krstitelj! Nije mu bilo mrsko njegovo pokorničko odijelo, niti njegova pokornička hrana. Bez knitike se osvrnuo i na kostrijet i na pepeo (Mt 11,21; Lk 10,13).

Naravno, ne smije se zaboraviti Božja ljubav prema grešniku. Isus nam ju je nenatkriljivo opisao u paraboli o rasipnom sinu. Bog nam je tu svoju ljubav otkrio i u SZ. U sjevernom izraelskom kraljevstvu Efrajim je bio glavno pleme. Bog se identificirao s tim idolopokloničkim kraljevstvom. Proroci su bili prisiljeni grmjeti na njegovu apostaziju. Ali, čim je Bog čuo kako se Efrajim u teškom sužanjstvu kaje za svoje grijeh, odmah on otkriva svoje očinsko srce, ne manje dirljivo nego otac rasipnoga sina: »Zar mi je Efrajim sin toliko drag, dijete najmilije? Jer koliko god mu prijetim, bez prestanka živo na njega mislim, i srce mi dršće za njega od nježne samilosti, riječ je Jahvina« (Jr 31,20). Ne smije se zaboraviti da je kazna Božja bila teška pokora za Efrajima. Hoćemo li mi, svjedoci moderne apostazije, misliti samo na ljubav Božju, a zaboraviti na kajanje, na stvarnu pokoru, kakva je bila Efrajimova?

Istina, ljubav je Božja prema grešnicima pravi misterij, nadilazi naše shvaćanje. Ali je i grešnik za nas misterij. »Podmuklije od svega je srce. Jedva je popravljivo, tko da ga pronikne? Ja, Jahve, istražujem srca i ispitujem bubrege, da bih dao svakome po njegovu vladanju, prema plodu ruku njegovih« (Jr 17,9 sl.). U nedogled se milijuni našeg vremena udaljuju od Boga, ne obraćaju se, ustraju u svojoj apostaziji. To je misterij koji od nas traži reakciju protiv naših vlastitih grijeha i protiv grijeha čitavoga svijeta. Ne smije se nijekati grijeh, kao što je stvarno to učinio američki humorist Mark Twain svojom usporedbom. On je grešnika usporedio s čovjekom koji šaku blata baca prema suncu. Kao da je Bog nalik na sunce, stvor bez osjećaja, bez čudoredne svijesti, nesposoban da ga šaka blata ogorči. Naš je Bog osobni Bog, naši odnosi prema njemu osobni su odnosi koji od prestupnika zahtijevaju kajanje, pomirenje, pokoru, zadovoljštinu. Katolici ne niječu grijeh, ali ga mogu više-manje bagatelizirati. Bagatelizirati grijeh, kako strahovita stvarnost! Bog se bori protiv te stvarnosti, pa se i čovjek s njime mora boriti.

Čovjek bi kao suborac Božji mogao omlitaviti gledajući kako je sam Bog tako aktivan, uporan i neumoljiv. Neki zaista neispravno kritiziraju pokoru, jer se tobože upada u moralizam, u ono što je »moralistično« (J. Behm, a. c. 997), ako se ističe pokora. Kao da Isusov poziv na pokoru nije moralni zahtjev.¹⁵ Tako se piše, jer se ima knivi pojam pokore. Time se, međutim, umanjuje važnost i potreba naših dobrih djela. Neki su zbog istog razloga protiv legalizma u pokori, jer nam se zakonom nešto zapovijeda.¹⁶ Nekima je odvratna osobito kazuistika u pokori. Dokaže to čine s pravom onda kad kazuistika gotovo smiješno pretresa sve tančine zakona. Takav je dobrim dijelom bio legalizam starih ži-

¹⁵ H. — D. WENDLAND, *Ethik des Neuen Testaments*, NTD 4, str. 6.

¹⁶ Usp. J. BEHM, a. c. 980; H. — D. WENDLAND, o. c. 6.

dovskih rabina. Njima protestanti jako zamjeraju što su navodno izvrnuli pojam pokore minuicioznim pokorničkim činima, što su obraćenje shvaćali kao ljudsko dostignuće zanemarujući Božju ulogu, milost.

Ima Židova koji brane svoje talmudiste,¹⁷ ali je njihova obrana slaba. U prilog milosti Božje oni navode pretežno dva teksta. Jedan je uzet iz prastare židovske molitve *Šemone esre* 5: »Dovedi nas, Jahve, natrag k sebi da se obratimo.« Drugi je tekst Pj 1,4, tako preveden i shvaćen da mu je smisao isti: prvotno pomoć, milost Božja. Ali, to je malo i ne posve sigurno za Isusovo vrijeme. Općenito, nije sve što se citira iz rabinizma tako staro da je moglo utjecati na pisce Praćrkve; a ako jest, nije vjerojatno da su apostolski crkveni oci i njihovi nasljednici bili pod njihovim utjecajem. Što se tiče važnosti naših čina pokore, unutarnjih i vanjskih, Crkva je uvijek bila pod utjecajem Biblije, sve do Trid. crkvenog sabora, koji je katoličku nauku o pokori definitivno precizirao.¹⁸

Sve savršeniji izbor djela pokore u Bibliji i u tradiciji

Pokorničko ponašanje, npr. post, preuzimalo je kod nekih starih Židova glumački oblik. Primijetio je to Tr-Izaija već koncem 6. stoljeća pr. Kr. On ga je htio dirljivo nadomjestiti djelima milosrđa rekavši: »Ovo je post koji mi je po volji: kidati okove nepravedne, razvezivati spona jarmene, puštati na slobodu potlačene, slomiti sve jarmove; podijeliti kruh svoj s gladnima, uvesti pod krov svoj beskućnike, odjenuti onog koga vidiš gola, i ne kriti se od onog tko je tvoje krvi« (Iz 58,6 sl.). To nam Biblija govori i na drugim mjestima, a Crkva stavlja na srce. I zaista, djelo je milosrđa u sebi nešto božansko. Ono će biti i djelo pokore ako se u njemu osjeća žrtva, samoodricanje. Kako je krasno ako grešnik krepost pokore združi s ljubavlju, kraljicom svih kreposti!

Židovi su počeli sve više usavršavati pokoru nadomještavajući je pokorničkom molitvom. A zar molitva može biti pokora? Može ona koja je izljev unutarnjeg kajanja, priznanje vlastite grešnosti i nemoći. Takva je biblijska molitva pokornički psalmi, nadasve psalam 51. *Smiluj mi se, Bože*. Nijedan drugi starozavjetni narod nije stvorio nešto tako krasno i duboko¹⁹ Poslije babilonskog sužanjstva uvelike se cijejala žrtva za grijeh. Sada se u katoličkoj Crkvi cijeni euharistijska žrtva i primanje sakramenta pomirenja. Trid. sabor (D.-Sch. 1704) spominje tri dijela pokore, »quasi materiam sacramenti«: pokajanje, ispovijed i zadovoljštinu, što Crkva i danas traži. I svoj rad može čovjek prikazati Bogu kao pokoru za grijeh. Mnogi su svećenici danas preopterećeni radom tako da ne mogu postiti kao kontemplativni redovnici - pokornici. Sjajno će biti njihovo nastojanje da se sasvim istroše radom

¹⁷ Npr. C. G. MONTEFIORE, *Rabbinic Literature and Gospel Teachings*, New York 1970, 390—422.

¹⁸ D.—SCH. 1667—1693; usp. De iustific. 1551—1583, usp. 1704 sl. 1718 sl.

¹⁹ L. F. HARTMAN — A. van den BORN, EDB, 1788.

za neumrle duše, za procvat Kristove Crkve. No, ako netko u svom radu, makar taj njegov rad bio težak, samo uživa, ako za taj svoj rad očekuje priznanje i pohvalu ljudi, njegov rad nije pokora.

Na čast je židovskim teolozima Isusova vremena što su jedinstvenu vrijednost pridavali ispovijedi grijeha, kao da je to u pokori prvo, malne sva pokora.²⁰ Već smo vidjeli da su Židovi poslije babilonskog sužanjstva imali neke dane kao dane posta, pokore. Važno je što je u te dane pokora bila pokora zajednice, jer to povećava njezinu vrijednost i djelovanje. Prema M. Lutheru, Isusov poziv na pokoru, budući da se proteže na čitav ljudski život, ne može se izvršiti vremenskim sakramentalnim činom.²¹ Mi katolici vjerujemo da nam sakrament pomirenja, na poseban način korizmena, uskrsna ispovijed, eminentno olakšava pomirenje s Bogom i pomaže da kroz čitav život živimo u miru s Bogom.

Nisam smatrao potrebnim upuštati se u povijesni problem »druge pokore«, tj. pokore za grijeha počinjene poslije krštenja = »prve pokore«. Ipak sam bio ugodno iznenađen onim što je, praktično za nas, napisao o drugoj pokori H. Fr. Wendland komentirajući Otk 2-3.²² Autor Apokalipse uistinu originalno i s puno unkcije pobiče na pokoru vjernike sedam Crkava, a u njima i sve nas. Taj Wendlandov komentar sadrži lijepih misli, premda je njegovo shvaćanje uglavnom shvaćanje modernih evangelika (C. A.), ali bez polemike. O njima sam u ovom članku dovoljno očitovao svoje mišljenje dok sam tumačio baš našu sadašnju »drugu pokoru«. O njoj ćemo mnogo naučiti i za nju se neodoljivo zauzeti budemo li pozorno čitali Otk 2-3.

²⁰ J. BONSIRVEN, *Le judaïsme palestinien au temps de Jésus-Christ*, Paris 1935, II, 99.101.

²¹ Usp. W. HERMANN, a. c. 1535.

²² H. — D. WENDLAND, o. c., str. 116—122; *Die Sendschreiben der Offenbarung des Johannes. Der Ruf zur zweiten Umkehr*.